

azonosság tudatának korábbi rétegei fennmaradhattak nyilvános önképében.

A *nemzetek mítoszá*nak utolsó előtti, ötödik fejezete a kora középkori népek etnogenezisének azzal a további (a vizsgált időszakban utolsó) szakaszával foglalkozik, amely a VI. században kialakuló területi alapú királyságok – a longobárd, a vizigót, a frank vagy az avar – keretei között ment végbe. Ebben a környezetben a hódítók és az elfoglalt területeken élő „római” lakosság felső rétegének összeolvadását jelentős részben előmozdíthatták a származástól függetlenedő, területi alapú királyi törvények és rendelkezések. A longobárd királyságban például a VIII. század elejére már nem kellett valamilyen hagyományos értelemben „longobárdnak” lenni ahhoz, hogy valaki földjének átörökítése vagy átruházása során ne a római, hanem a longobárd törvények szerint járhasson el. A frank területeken pedig, amelyek hamarabb kerültek ki a római ellenőrzés alól, és eleve periferikusak voltak a birodalom számára, az összeolvadás gyorsabban zajlott: Sigismund király 517-ben kiadott törvénykönyvében, a *Liber Constitutionum*ban, amely származásától függetlenül Burgundia minden lakosára vonatkozott, már *populus noster*nek nevezte alattvalóit. Persze „[a]zt már sohasem fogjuk megtudni, hogy a parasztok vagy a rabszolgák hogyan tekintettek önmagukra, azt viszont tudjuk, hogy azok, akik együtt harcoltak, és szabad emberként álltak a királyi bíróság elé, vagy vettek részt a gyűléseken, felismerve az összetartozást, közösséget vállaltak saját uralkodójukkal.” (209–210. old.)

A könyv zárófejezetében – egyfajta epilógusában – Geary úgy állítja tágabb összefüggésbe a kora középkori etnogenezissel kapcsolatos megfigyeléseit, hogy párhuzamot von köztük és a zulu nép mai csoportosulásainak, illetve azonosság tudatának kialakulása között. A zuluk „eredetét” először egy angol misszionárius, A. T. Bryant (1865–1953) írta meg, korának műfaji-tudományos normáit – s így közvetve a klasszikus és bibliai mintákat is – követve. Az eredmény nem került nagyon messze sem a népvándorlás kori európai történetírók,

sem a rájuk hivatkozó XIX. századi történészek elbeszéléseitől. Másfelől az afrikai gyarmatosítás kezdetén beinduló etnikai-politikai átalakulások újabb rekonstrukciói is nagyfokú hasonlóságot mutatnak a kora középkori etnicitással foglalkozó kutatások eredményeivel: „Az európai népek, csakúgy, mint Afrika, Amerika és Ázsia népei, nem a történelem elemi struktúrái, hanem maguk is »folyamatok« [...] Hérakleitosznak igaza volt: kétszer nem léphetünk ugyanabba a folyóba.” (210. old.)

GECSER OTTÓ

Egy történelmi gyilkosság margójára

MERÁNIAI GERTRÚD EMLÉKEZETE, 1213–2013

Szerk. Majorossy Judit. Ferenczy Múzeum, Szentendre, 2014. 320 old.

Az utóbbi évtizedekben szokásossá vált, hogy egy-egy kiállítással kapcsolatos konferencia vagy tanulmánykötet valóságos kézikönyvvé növi ki magát. Ezúttal is. A Gertrúd királyné meggyilkolására emlékező kiállítás alkalmából kiadott kötet egyrészt körképet nyújt a korai XIII. századi Magyarországról, másrészt pedig évszázadokon átnyúló kitekintést a drámai esemény (szó szerint drámai) visszhangjáról. Különösen dicsérendő, hogy a kiállítás kiváló szervezője és a kiadványok szerző-szerkesztője a tekintélyes (és súlyos) kötet mellett a kiállításon valóban kézben lapozgatható *Vezetőt* is összeállított a legfontosabb információkkal és a részletes tanulmányok lényegének összefoglalásával. („A királynét megölnötök nem kell félnetek jó lesz [...]” *Merániai Gertrúd emlékezete 1213–2013. Történelmi vándorkiállítás: Kiállításvezető*. A vezető szövegét írta és a kiadványt szerkesztette Majorossy Judit. Szentendre, Ferenczy Múzeum, 2013. 92. old., 100 képpel).

A tanulmánykötet öt részből áll: az első az általános hátteret vázolja, a második a gyilkossággal és Gertrúd

temetésével foglalkozik. A harmadik Gertrúd sírjának és síremlékének kutatását mutatja be, a negyedik elvezet Gertrúd irodalmi ábrázolásaihoz a XIX. századig, s végül az ötödik, a *Függelék*, a drámai esemény latin és német forrásait tartalmazza eredetiben és magyar fordításban. Végül angol összefoglalók következnek (306–320. old.).

Remélem, nem sértem meg a kiváló tanulmányok szerzőit, ha azt mondom, hogy a kötet csattanója a II. részben közölt „kriminológiai” vizsgálat a merénylet körülményeiről (95–121. old.). Körmendi Tamás páratlan forrásbázisra épített és éles logikával kidolgozott bűnügyi jelentése ellen egy Hercule Poirot-nak vagy Sherlock Holmesnak sem lehetne kifogása.

A nyomozás egyik első lépését, nevezzük környezettanulmánynak, a kötet első részének tanulmányai elvégezték. A családi hátteret a szerkesztői bevezetés adja meg: az andechsi grófok, majd hercegek hat generációjának felemelkedését és eltűnését 1251-ben a történelem színpadjáról. A XII. századbeli II. Berthold bajor gróf leszármazottai száz évvel később Európa öt részén voltak birtokosok, Burgundiától Isztriáig (3. térkép, 13. old.). Zsoldos Attila összefoglalta, amit már korábban részletesen bemutatott: az Árpád-kori királynék „intézményét”, amely a királyság árnyékában alig kitapintható (*Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában*. MTA TTI, Bp., 2005.). Nota bene, erre jól rimel Szakács Béla Zsolt cikke, *A királynék művészete – a művészettörténelemszerek királynéi*: „...a magyarországi művészet alakításában középkori királynéinknak nem jutott meghatározó szerep. [...] A királynék művészete tehát egyszersmind a királyok művészete is.” (217–229. old.) Weisz Boglárka (*Árpád-házi királynéi jóvedelmek. Gertrúd királyné udvartartásának pénzügyi hátteréről*, 51–59. old.) is csak töredékesen tudja rekonstruálni az „áldozat” – minden jel szerint nem jelentéktelen – anyagi helyzetét. (Viszont felhasználta az alkalmat, hogy megemlítsse fontos revízióját a harmincadvám eredetéről!) Az anyagi viszonyokról szóló körképhez tar-

tozik Gyöngyössy Márton cikke II. András nem éppen sikeres pénzügypolitikájáról. Különösen értékes, hogy értékelésében nagy figyelmet fordít az újabb régészeti leletekre is. Marginálisan Gertrúdhhoz is köthető az (ó)budai királyi székhely korai története: Spekner Enikő tanulmánya szerint egy perben őt bízta meg a király a XIII. század elején egyre fontosabb rezidencia vizsgálatával. Szende László (*Szentföldtől Katalóniáig. II. András külpolitikája és dinasztikus kapcsolatai a korabeli Európában*) megpróbál valamilyen rendszert felfedezni a király hadjárataiban és házassági terveiben. Gondosan kimunkált tanulmánya nem kerülheti meg azt a szakmában gyakran vitatott problémát, hogy a XIII. században (nemcsak Magyarországon) nemigen lehet külpolitikáról beszélni. Dinasztikus szolidaritásokról, presztízből kiinduló lépésekről, pillanatnyi kihívásokra adott válaszokról van többnyire szó. II. András nem volt ebben rosszabb másoknál, csak éppen nem nagyon „jött össze”, amiket lépett. Végül, a gyilkosság – vagy, mint látni fogjuk, legalábbis a temetkezés – helyével kapcsolatos Szabó Péter áttekintése (*The Royal Forest of Pilis in the Middle Ages*), amely nemcsak a Pilisről, de általában a királyi erdők szerepéről és viszonyairól szól.

De vissza a nyomozáshoz. A szokásos kérdésekre – helyszín, időpont, indíték, tanúk – a helyszínelők néhány évszázados késése és a szemtanúk sajnálatosan régmúlt halála miatt nem könnyű válaszolni. Körmendi hat többé-kevésbé kortárs – kilenc XIII. századi, tizenkét későbbi középkori latin – forrást, egy orosz és néhány kései német elbeszélő szöveget és hat hazai oklevelet „rendelt be kihallgatásra”. Ezeket öt, illetve hat csoportra osztva, mindegyikből adódott valamilyen valós vagy költött elem a rekonstrukcióhoz, de teljes kép csak az összevetésükből alakult ki. Az időpontot viszonylag könnyű volt megállapítani, a helyszín azonban alig dokumentált. A hagyományos „pilis erdőben” végül is teljesen alaptalanak bizonyult (nyilván a temetkezési hely alapján tételezték volt fel), és az orosz évkönyv „leleszi konventben” megjegyzése (és a királyné tete-

me egy részének ottani eltemetése) mutat talán a legpontosabban a közeli pataki erdőre. (Több forrás említi a sátrat mint helyszínt, innen a gyanú, hogy Gertrúd vadászaton volt.) A legrészletesebb természetesen a tettes(ek), a gyanúsítottak, a vádlottak utáni nyomozás. Ebben az Árpád-kori viszonyokhoz képest bő okleveles anyag bizonyult perdöntőnek. Elsősorban arra építve, hogy a hagyományosan megvádolt urak a merénylet után sokáig hivatalban és királyi kegyben maradtak, a gyanúsítottak köre egyre szűkült. Közülük a leghíresebb, Bánk szerepét már korábban is kétségbe vonták, de most világos, hogy csak sokkal később került „gyanúba”. Az újdonság az, hogy Körmendi igen csak meggyőzően feltételezi: Bánk – és rokonai – ellen egy évtizeddel később koholt vádakot konstruáltak, alighanem politikai okokból. A részletekbe itt nem megyek bele, de a nyomozó ritka gondossággal járt el az ártatlank becsületének tisztázásában.

És végül a legnehezebb, mert mindig spekulatív, az indíték azonosítása. A Bánk-kombináció a volt nádor felmentésével eselik; annak egyik variánsa („egy magyar főúr hitvese”) igencsak kétséges, főleg ha Bertholdot vádolják az erőszakkal, mert akkor a merénylők aligha hagyták volna futni. Körmendi úgy véli, hogy a történetet utóbb találták ki, Bánk bukásának magyarázatára. Nem lehetetlen. Attól tartok, hogy irodalmi toposzról van szó, és irodalomtörténészek dolga lenne (nem tudom, próbálták-e megtalálni az eredetét). Főleg, mert a téma 120 évvel később viszatér a Záh-epizódban. Első megjelenése az osztrák rímes krónikában eléggé egyedülálló; bár említi a bécsi domonkos krónika is, a magyar krónikaszerkesztésbe a rímesből (illetve annak ismeretlen forrásából vagy követőjéből) került, mert ez a kettő említi az ördögöt mint a bűn sugallóját. Érdemes lenne körülnézni (felteszem, Körmendi megtette), hogy a XIII. századot jól ismerő szerzők közül ki mindenki *nem* ismeri a történetet. Többek között Kézai, a stájer Ottokár, a *Chronicon Aulae Regiae* – vagyis aligha lehetett közismert. Nem világos, mikor kerülhetett a magyar krónikába és onnan tovább számos

külföldi forrásba – majd legfőképp Bonfini színes verziójából az újkori irodalomba. Az 1330 körüli szerkesztés feltehetően minorita szerzője nem látszik igazán gyanúsíthatónak. Alighanem az utolsó szerkesztő (Kálti Márk?) – a Záh-merénylet kortársai – a felelős. Vagy?

A legkorábbi és mindmáig legelfogadottabb magyarázat a királyné udvaroncainak előtérbe helyezésére, a „merániak garázdálkodására” hivatkozik. Körmendi gondosan „megszámolta” az ismert adományokat és kedvezéseket, és a fiatal Berthold álláshalmozásán kívül – aki valójában csak 4-5 évig töltött be bárói hivatalt! – semmi igazán feltűnőt nem talált. És megint: ha ez lett volna a fő ok, akkor miért menekült meg a két „német” a gyilkosság idején? Persze az ilyesfajta, külföldiek elleni vádaskodásnak nem kell valós alapokra épülnie. (Isten ments, hogy modern párhuzamokra vagy akár maiakra gondoljak!) Az idegenellenesség nem lehetett elegendő a szörnyű tethez, de alighanem „a levegőben volt”, hiszen pár évvel később az Aranybullában már verbatim szerepel a „hospites [...] boni homines” hivatalviselése elleni tiltakozás – hogy aztán a későbbi századokban újra meg újra visszatérjen.

Vannak források, amelyek szerint valójában a király volt a célpont, de ezek alig értékelhetők. Igencsak gyenge lábakon áll a „nőuralom elleni lázadás” feltételezése is: számos királyné volt Gertrúdnál aktívabb a kormányzásban, és (mondjuk, Mária-Erzsébet esetéig) ez nem vezetett végzetes tettekhez. Végül, kizárásos alapon, a nyomozó-szerző mást, mint ismeretlen háttérű személyes indokot, nem tud felhozni.

A végeredményt, mondjuk így: az ügyészségnek benyújtható nyomozati jelentést teljes terjedelmében idézem (121. old.):

„Gertrúd királynét 1213. szeptember 28-án valószínűleg vadászat közben gyilkolta meg cinkosaival Töre fia Péter, korábbi királynéi udvarispán. A leginkább személyes indítékokkal magyarázható merénylet talán a leleszi kolostor közelében fekvő pataki erdőuralom területén követték el. A királyné környezetében tartózkodott ekkor fivére, Berthold

kalocsai érsek, valamint alighanem VI. Lipót osztrák és stájer herceg is, őket azonban a gyilkosok csak megverték, ám végül nem ölték meg. II. András minden jel szerint távol volt hitvesétől, hiszen éppen Halics ellen vonult háborúba. A kegyetlenül lekaszabolt királyné tetemének egyes darabjait a leleszi premontrei prépostság templomában temették el, míg a holttest szállítható állapotban levő részét a királyné előre kiszemelt vég-ső nyughelyén, a pilisi ciszterci apátságban előkészített díszes síremlék alá helyezték. A gyilkost, Töre fia Pétert nem sokkal a merénylet után karóba húzták, javait pedig elkobozták. A példátlan bűncselekmény bő évtizeddel később arra is alkalmat adhatott az uralkodónak (vagy az ifjabb királynak), hogy a Gertrúd elleni merényletben való bűnrészesség vádjával lezámoljon néhány túlságosan nagy befolyáshoz jutott előkelővel, köztük a Bárkalán nembeli Bánk, egykori nádorral és a Kacsics nemzetség két tagjával, Simon és Mihály bánnal. Ez utóbbi következtetés azonban forrás- adatok híján nem igazolható.”

(Az utolsó mondatához csak azt ten-ném hozzá, hogy a XX. század konst-rukciós pereinek ismeretében ez a logika egyáltalán nem lehetetlen. Például 1952-ben a tervezett magyar „cionista per” kiszemelt áldozatait azzal vádolták, hogy meggyilkolták az 1945-ben eltűnt Raoul Wallenberget.)

Úgy lezárva. Bonfini, Hans Sachs, Katona–Egressy–Erkel, de Grillparzer is szárazon maradt. A történelmi probléma érzésem szerint kielégítően megoldódott. Példaszerű gondos munkával. Rövid kivonatomban nem pótolja a rendkívül élvezetes cikk elolvasását.

Hadd tegyem azért hozzá, hogy nincs megoldva – bár a dolog lényegéhez képest igencsak mellékes – a „Reginam occidere”. Körmendi érvelése tökéletesen meggyőző, hogy sem megírni, sem megőrizni nem lett volna alapja az érseknek, és nyilván semmi köze nem volt az egészhez. De vajon miért az esztergomi érseket tette meg szerzőnek az olasz retorikai tankönyvszerző? (A többiek tőle függenek, vagy ugyanonnan hallották.) Tudom, hogy voltak ötletek, de talán még lehetne Buoncompagno életé-

ből, kapcsolataiból kideríteni valamit. Merthogy a szöveg iskolapéldaként szerepel, az ismert, de a pápa és az érsek szerepeltetése nyitott kérdés. Ha a pápai intervencióból bármi igaz lenne, annak nyoma volna III. Ince regesztáiban.

A források lapozgatása közben feltűnt, hogy a század közepétől kezdve a híradások szinte mindig megjegyzik, hogy az áldozat Szent Erzsébet anyja volt. Ezzel a már elejétől kezdve „népszerű” hír még szélesebben elterjedt. Sőt, mint Klaniczay Gábor (*A királyné mint bűnbak, mártír és szent a középkori Európában*) bemutatja, Heisterbachi Caesarius egyenesen szentséggel ruházta fel a szent meggyilkolt édesanyját. Klaniczay sorra veszi a szent, a mártír és a bűnbak királynőket, és jelzi, hogy egyidejűleg lehet több funkciójuk is. Hozzátenném: a szent mint *imitator Christi* valójában mindig egyben bűnbak is, hiszen a keresztény hit szerint Jézus magára vette a világ bűneit (1János 2,2), hogy kereszthalálával megváltsa a világot.

A kötet második fele az 1213 óta eltelt 700 esztendővel foglalkozik. Engedtessek meg, hogy ezeket a régészeti, művészeti, irodalom- és színháztörténeti tanulmányokat, már csak a szakértelem hiánya miatt is, csak röviden referáljam. A Gertrúd pilisi sírjával foglalkozó tanulmányok implicit közös nevezője az ottani ciszterci kolostor romjainak botrányos elhanyagolása. A műemlékvédelem általános szétzilálásán túl, ebben a vonatkozásban a hivatalos tétlenség nem kevesebb égbekiáltó botrány-nál. Laszlovszky József Gertrúd (és utóbb II. András és második felesége, Jolanta) pilisszentkereszti (és egresi) temetését széles kitekintéssel (*Uralkodói temetkezések ciszterci kolostorokban a Magyar Királyságban*) igyekszik megszabadítani a szemellenzővé vált „Bánk bán-effektustól”, még Körmendi eredményeinek ismerete nélkül is. Háromfelől közelíti meg a kérdést: a magyar királyok temetkezési helyé- nek változásai, a királyi udvar (és az andechsiek) viszonya a ciszterterekhez, a renden belüli temetkezési politika változásai. Ezzel a „háromszögelés- sel” Gertrúd (és férje tervezett) pilisi temetése kilép a „gyilkosság helyszí-

ne közelében” hipotézisből, és kon- textusba kerül. Hogy Andrást végül Egresen – egy másik ciszterci apátság- ban! – temették el, az minden jel sze- rint IV. Béla döntése volt, aki, mint sejtjük, neheztelt apjára édesanyja meggyilkolásának – szerinte gondat- lan – nyomozása és megtorlása miatt. Benkő Elek Gertrúd királyné sírjának gondos régészeti dokumentációját közli, már amennyire ez lehetséges. A töredékes feljegyzésekből, Gerevich László feltételezéseiből és az itt közölt visszamlékezőkből (Laszlovszky József és Szentpéteri József szinte megható *oral history*ja, 165–172. old.) végül csak annyi mondható, hogy az ún. 57. sz. sír nem lehetett Ger- trúd eredeti sírja. Az ott talált koponya érthetetlen és megbocsáthatatlan „eltűnése” csak nehezíti a kutatást. Továbblépni csak az apátság romjai- nak további szisztematikus feltárása- val lehetne, amire a jelen elszomorító viszonyai között nincs sok remény. Az ott talált maradványokból azon- ban a Gertrúd-síremlék rekonstruk- ciója nem reménytelen, mint azt Takács Imre részletesen kifejti. Az évek során csak-csak gazdagodó töre- dékgyűjtemény gondos elemzése és nemzetközi összehasonlító vizsgálá- ta egyre meggyőzőbb háromdimen- zióos elképzeléseknek adott alapot. Itt megint csak további és rendszeres fel- táras segíthetné a pontosítást.

A negyedik rész tovább kerekíti a képet. Christopher Mielke a király- né és kortársai anyagi kultúrájából – pecsétek, pénzek, ékszerek, könyvek – mutat be példákat; Réthelyi Orsolya egy érdekes mellékvágányt követ: a németalföldi Croy család – végül nem is sikertelen – igyekezetét, hogy elismertesse Árpád-házi származását és Szent Erzsébettel való kapcsolatát. Az utolsó rész a színpadi Gertrúd- ról (és persze Bánkról) szól. A gyil- kosság regényes és drámai utóéletét a szerkesztő zárszava tekinti át, Basics Beatrix tanulmánya a XIX. századi magyar színpadról, Blaskó Kataliné pedig Grillparzer „hű szolgájáról” szól.

Aligha lehetett volna a szerencsét- len „német asszonynak” méltóbb tudományos emléket állítani. Elis- merés illeti az összes résztvevőt!

BAK JÁNOS